

Соломаха Ірина Григорівна

ORCID 0009-0007-4827-8027

Кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри права, філософії та політології,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: iryn.solo@gmail.com

ОСВІТА У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ XVIII СТ.

Мета статті. Схарактеризувати особливості формування та розвитку освітнього простору в контексті суспільних, політичних та соціокультурних процесів, які відбувалися на українських землях протягом XVIII ст.

Методологія. Методологічною основою дослідження є історичні (порівняльний, узагальнення) та соціологічні (структурного аналізу) методи. Використання системного підходу сприятиме розгляду процесів у освітній сфері як системи взаємопов'язаних компонентів. Окрім того, ключовими методами даного дослідження є аналіз педагогічних, історико-педагогічних та історико-філософських статей і монографій.

Наукова новизна полягає у проведенні комплексного дослідження процесу формування освітнього простору в історико-педагогічному вимірі, визначенні ролі держави та місцевих спільнот у створенні навчальних закладів, дослідженні освітніх практик та ролі вчителів у функціонуванні системи освіти, характеристиці особливого значення процесу зародження університетської освіти на українських землях в даний період та розширенні уявлень про соціокультурні процеси на теренах України у XVIII ст.

Висновки. Період XVIII ст. – час важливих трансформацій багатьох галузей життя на українських землях. Ці зміни стосувалися й освітнього простору. На зміну схоластичній єзуїтській моделі прийшла модерна світська освіта з цілями та потребами нової епохи. Формування світської освіти на українських землях – тривалий та суперечливий процес. Він відбувався в контексті великих соціально-політичних змін у всій Центральній-Східній Європі.

Особливістю шкіль другої половини XVII–XVIII ст. було те, що кожен їх різновид становив тільки один з шаблів освіти. Прослідковується відсутність спадкоємності від одного типу шкіл до іншого. Вони не становили єдиної системи освіти, практично кожен тип існував окремо. У них не було навчальних планів і програм у сучасному їх розумінні. Зміст навчальних дисциплін визначався тими книгами і підручниками, які повинні були засвоїти учні у певній послідовності.

Поштовхом для зрушень в освітній сфері в Україні у XVIII ст. стало формування системи професійної освіти. Це було пов'язано як з практичними потребами суспільно-політичного та господарського життя Гетьманщини, так і значною мірою з входженням України до складу інших держав.

Окрім того, однією з помітних тенденцій розвитку освітньої справи стала поява низки проєктів щодо заснування в Україні нових навчальних закладів – університетів і перетворення на університети вже існуючих установ. Це зумовлювалося наростаючими в суспільстві потребами у фахівцях з вищою світською освітою.

У XVIII ст. потужним чинником формування єдиного комунікативного простору культури на українських землях стає Києво-Могилянська академія, яка, окрім того, залишалася центром української духовності, осередком витворення української інтелігенції та відповідного культурного середовища, в якому здійснювався постійний обмін думками, книгами, мистецькими здобутками. Цей навчальний заклад відображав та прискорював переорієнтацію на наукове, раціональне пізнання дійсності, розширював обрії світської культури.

Додатково, великим зрушенням кінця XVIII ст. стала поява жіночої світської освіти: перші приватні заклади та поширення домашньої освіти доповнилися допуском дівчат до навчання в училищах. Однак це був лише початковий етап, жінка не мала шансів реалізуватися в публічній сфері.

Протягом XVIII ст. освітній простір на українських землях зазнав кардинальних змін. Суперечності, закладені під час становлення світської освіти, відобразилися на багатьох сферах життя і на особливостях розвитку благодійницьких організацій, наукових установ та емансипаційних рухів, які продовжили свій поступ у пізніший час.

Ключові слова: освіта, суспільно-політичний розвиток, соціокультурні умови.

Постановка проблеми. Надскладні умови функціонування сучасного українського суспільства вимагають пошуку нових і оновлення існуючих підходів у створенні освітнього простору, який може забезпечити не тільки навчальні запити особистості, а й її соціалізацію та розвиток. У такому контексті доцільним вбачається звернення до вітчизняного історико-педагогічного досвіду.

Друга половина XVII–XVIII ст. в історії освіти на українських землях характеризується насамперед створенням досить розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, формуванням системи спеціальної професійної освіти, становленням національної школи вищого типу. В тогочасному українському шкільництві знайшли продовження освітні традиції, вироблені на українських теренах упродовж кількох попередніх століть.

Специфічна цивілізаційна ситуація, за якої Україна тривалий час перебувала на кордоні між греко-слов'янським світом і латинізованою Європою, наклала на розвиток освіти свій відбиток. Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувалося на глибокій культурній традиції Київської Русі. Протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади разом з братськими, церковними православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти, просвітництва в Україні XVII–XVIII ст., наблизивши їх до загальноєвропейського рівня.

Основою формування освітнього простору у XVIII ст. на українських землях стали процеси, які відбувалися в педагогічній науці XVII ст. Поступовий відхід від середньовічних канонів, посилення світського начала в освіті, спричиненого поширенням ідей гуманізму та Просвітництва з Європи, створили міцне підґрунтя для синтезу нових умов розвитку та функціонування освіти.

Актуальність роботи полягає у тому, що на даний час відсутнє повноцінне комплексне дослідження процесу розвитку освітнього простору України у XVIII ст. саме через призму суспільно-політичних та соціокультурних явищ даного періоду. Тому дослідження окресленої теми потребує більшої деталізації та ширших наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Огляд наукових праць свідчить, що вітчизняні вчені починають звертати увагу на дослідження цієї проблематики. Українські дослідники, вивчаючи історію освіти, науки та культури України XVIII ст., намагалися відійти від усталених концепцій в оцінці минулого і виробити об'єктивні підходи до його вивчення. На сучасному етапі українська історична наука прагне розширювати й поглиблювати проблематику досліджень, а також використовувати нові методологічні підходи та засоби. Темі розвитку освіти присвятили свої публікації такі українські вчені як В. Александрович, Я. Ісаєвич, С. Сірополко, Н. Яковенко, Т. Мяскова, І. Кривошея, І. Цібровська-Римарович та ін.

Важливе значення для дослідження питання мають праці з історії освіти вчених Н. Терентьєвої, В. Сандугея, А. Кураєва, І. Передрія, Г. Кривчика, Ю. Гудими, В. Масальського, Т. Туркота, С. Сірополка, К. Кугай та ін. Важливі аспекти становлення та розвитку вищої освіти на українських землях у XVIII ст. окреслили у своїх наукових працях В. Андрущенко, І. Бех, Л. Ващенко, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Мадзігон, В. Огаренко, О. Сухомлинська, В. Шинкарук, М. Ярмаченко та ін.

Результати дослідження. Суспільно-політичний і культурний розвиток держави безумовно впливає на її освіту. Тому для розуміння сутності освітнього простору України XVIII ст. розглянемо суспільно-політичні та соціокультурні умови його створення та функціонування. Незважаючи на те, що на початок нового століття Україна фактично втратила статус незалежної політичної одиниці, продовжували функціонувати традиційні суспільно-політичні й адміністративні інститути. Так, на території Лівобережжя і Слобожанщини зберігався специфічний адміністративно-територіальний устрій, власне козацьке військо, діяли започатковані за Б. Хмельницького органи українського правосуддя та адміністративно-державної влади.

Разом з тим уже перші роки XVIII ст. ознаменувалися для Лівобережної Гетьманщини ускладненням її внутрішньо- та зовнішньополітичного становища. Наміри українського гетьмана І. Мазепи піти на розрив відносин з Московією та перемога російських військ під Полтавою дали змогу Петру I остаточно пришвидшити темпи наступу російського царату на автономні права України. В Росії утверджується імперська доктрина у визначенні політичної лінії поведінки щодо Гетьманщини. В країні насаджується інститут царських резидентів, які здійснювали політичний нагляд і контроль фактично над усіма сферами її життя.

1709 р. було зруйновано козацьку вольницю – Запорозьку Січ. Частина запорожців була змушена перебратися у межі турецьких володінь. Тим самим Запоріжжя як осередок демократичних традицій і прагнень України надовго позбавлялося змоги брати активну участь у політичному житті країни. Уряд Петра I послідовно викорінював й інші ознаки української державності, підривав матеріальний добробут української людності, знищував її економічний потенціал [4].

Незважаючи на відновлення діяльності Запорізької Січі, надалі у взаємовідносинах царського уряду та запорожців простежувалося повне ігнорування прав останніх на їхні землі та нехтування їхніми традиціями. Глибока ідеологічна різниця між самодержавно-кріпосницьким устроєм Російської держави та волелюбним демократичним устроєм Запоріжжя, по суті республіканським, спричинила протиріччя між ними. Величезною небезпекою для російського устрою було козацтво як повсякчасний осередок революційних і демократичних рухів. Але незважаючи на все це, Запоріжжя до другої половини XVIII ст. залишалося потрібним як міцний бар'єр, що захищав Росію від нападів з боку Криму та Туреччини. Однак, війна з Туреччиною 1768–1774 рр. змінила ці обставини [8].

З початком 60-х рр. XVIII ст. наступ царизму на залишки української автономії вступив у завершальну фазу. Першим кроком на шляху реалізації виробленої Катериною II лінії поведінки щодо Гетьманщини стала остаточна ліквідація 1764 р. інституту гетьманства. Для управління Україною замість центральних адміністративних органів влади було створено так звану Другу Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора, що одночасно виконував функції президента колегії.

Після реформування українського суспільства і його політичних інститутів у 60-х рр. XVIII ст. козацтво навряд чи можна було розглядати як носіїв української державності. У 1775 р. Росія наважилася на відкриту воєнну акцію – царські війська зайняли укріплення Січі. Одночасно було видано указ про знищення цієї самостійної козацької області. Останнім кроком на шляху ліквідації в Лівобережній Гетьманщині державності та громадянського суспільства стало запровадження на поч. 80-х р. на цій частині українських земель традиційного для Російської імперії адміністративно-територіального поділу на намісництва [2].

Події, що відбувалися у XVIII ст. на Правобережжі, стали важливою перевагою в польській політиці Росії. Зокрема, у відносинах з Варшавою Москва постійно експлуатувала тезу про переслідування в Польщі православних. У 1772, 1793 і 1795 рр. Річ Посполита була розділена Росією, Австрією та Пруссією. В ході цих поділів правобережні українські землі були приєднані до Російської держави на правах звичайних провінцій. Таким чином, наприкінці XVIII ст. більша частина українських земель опинилася у складі Російської імперії.

Падіння та поділи Речі Посполитої позначилися на територіально-державній приналежності Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) майже вся Східна Галичина та західна частина Волині й Поділля увійшли до складу Австрії. Ці землі були об'єднані з частиною власне польських воєводств у так зване королівство Галичини і Лодомерії. Наступні територіальні здобутки були здійснені Австрією у середині 70-х рр., коли, згідно з Константинопольською конвенцією 1775 р., за нею було закріплено Північну Буковину. Закарпаття, зберігаючи традиційний поділ на комітати, продовжувало залишатися у складі багатонаціональної імперії Габсбургів.

Упродовж 70-80-х рр. XVIII ст. австрійські імператори Йосиф II та Марія Терезія здійснили у краї ряд реформ. Вони обмежували владу поміщиків над селянами, скасовували їхню особисту залежність від пана, ліквідували окремі повинності. Уряд провів також реформи у духовній сфері. На жаль, ці прогресивні заходи австрійських урядових кіл у майбутньому були згорнуті [3].

Попри несприятливі умови розвитку, пов'язані з іноземним пануванням на українських землях, освіта в Україні у XVIII ст. залишалася на досить високому рівні.

Однією з характерних рис української культури XVIII ст. була зацікавленість суспільства у розвитку системи освіти. Як відомо, українська культура розвивалася в умовах протистояння католицької та православної церков, коли кожна зі сторін прагнула використати якомога більше засобів для посилення свого впливу. Як результат, мережа різноманітних навчальних закладів була доволі розгалужена та охоплювала три освітні рівні: початковий, середній та вищий [6].

Позастановий статус упродовж усього розглядуваного періоду вдавалося зберігати (попри те, що становість була характерною рисою системи освіти як Речі Посполитої, так і Російської імперії, у сфері впливу яких тривалий час перебувала Україна) українському шкільництву як нижчого, так і вищого рівня. Початкова освіта в Україні однаковою мірою була доступна і чоловікам, і жінкам [4].

Особливо розвинутою була на українських землях мережа початкових шкіл. Їх заснування переважно реалізовувалося за ініціативи місцевого населення при існуючих парафіяльних церквах та православних монастирях. Сільська громада розуміла потребу навчання дітей, тому запрошувала вчителя, утримувала його й давала помешкання під школу. Освітній процес у таких школах, як правило, здійснювався місцевими священниками або покладався на дяків. При багатьох церквах Гетьманщини і Слобожанщини діяли парафіяльні школи. У таких навчальних закладах учнів навчали грамоті, письму, церковному читанню, співу, молитвам, закону божому [6].

Наголосимо, що мета, якої прагнули досягти у школі, насамперед полягала у вихованні християнина. Саме цим пояснювався і необхідний набір знань, які повинен був отримати кожен учень. Усі книги, що використовувалися для навчання, мали виконувати виховну функцію. Протягом XVIII ст. дуже чітко прослідковується саме така функціональна спрямованість навчальної літератури. Дітей потрібно було навчити не тільки читати, а й правильно розуміти прочитане.

Основним методом навчання у початковій школі було багаторазове читання тексту. «Азбуковники» та «Букварі» продовжували, згідно з традицією, окрім граматичного розділу, вміщувати ще й навчальні тексти та основи християнського віровчення. «Азбуковники» містили правила поведінки, моральні настанови учням, методичні вказівки для вчителів, вибрані з різних книг. Матеріал викладався переважно у віршованій формі.

Щодо вміння писати, то початкова школа не ставила перед собою такого завдання, оскільки це не диктувалося практичною потребою. На відміну від уміння читати, необхідного в усіх сферах життя, вміння писати було необхідно лише тим, хто заробляв цим на хліб: писцям, тобто канцеляристам. Найчастіше умінню каліграфічно писати навчалися у приватних учителів. Мета такої науки полягала у здобутті для себе місця дяка як першої сходинки на шляху до священства [4].

Початкових шкіл в Гетьманській Україні було дуже багато. У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу. Існували вони при церквах, і навчали в них дяки. В монастирях теж були школи, в яких

навчали ченці. У 1740–1748 рр. у сімох полках: Ніжинському, Любенському, Чернігівському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому та Миргородському було 866 шкіл на 1099 поселень; одна школа припадала пересічно на 1000 душ. У 1768 р. на території пізніших повітів Чернігівського, Городенського й Сосницького було 134 школи і на кожну припадало пересічно 746 душ. Навчалися в цих школах діти старшини, козаків, духовенства, селян [8].

Аналізуючи шкільні збірники, укладені в дяківських школах, фольклорист і педагог П. Житецький знайшов там безліч різних віршів, народних пісень з нотами, сентенцій, прислів'їв, малюнків, що характеризувало не лише естетичні, а й моральні уподобання шкільних вчителів-дяків. Саме дяки та дяківські школи сприяли проникненню елементів високої професійної культури в народну.

Для українських земель, особливо Лівобережжя та Слобожанщини, характерний феномен мандрівних дяків, як правило, студентів Києво-Могилянської академії або ж колегіумів, які, прослухавши кілька курсів переважно риторики та поетики, літом під час канікул мандрували Україною, наймаючись домашніми вчителями, заробляючи на хліб писанням скарг, листів, малюванням. Багато з них не поверталися «з вокацій» в академію чи колегіуми, приставали до дяківських шкіл, де вчили дітей не лише читання і письма [4].

Характерною ознакою початкових шкіл було те, що засновувало їх само населення, яке розуміло потребу навчання дітей. Сільська громада сама запрошувала вчителя, утримувала його і давала помешкання під школу. В місцевостях, де населення жило розкидано по хуторах, навчали дітей так звані «мандрівні дяки», переходячи з місця на місце [8].

До створення шкіл долучилося й козацтво. До січових шкіл відносилися заклади, які були відкриті та утримувалися на кошти Війська Запорозького Низового. У них навчалися козацькі діти з населених пунктів паланок, а також джури – підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. Юнаки-джури ходили з козаками в походи, де засвоювали суворий курс фізичного та військового виховання.

У січовій школі у різні часи навчалось від 20 до 100 школярів, серед яких були і дорослі, і діти. Навчання в усіх школах на Запоріжжі велося рідною мовою. Вчилися учні читанню, співам і письму. У школі існувало «курінне управління», тобто учнівське самоврядування, яке мало особливий, але схожий на військо громадський устрій. Школярі обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для дорослих, другого для дітей, і на власний розсуд або залишали їх на цих посадах, або переобирали після закінчення року [6].

Усього на середину XVIII ст. на Слобожанщині та в паланках Запорізької Січі налічувалося близько 1000 початкових шкіл. 1754 р. з ініціативи кошового отамана Якіма Гнатовича було відкрито школу в Січі, яка готувала полкових старшин, військових канцеляристів, а також спеціалістів для інших адміністративних посад у козацькому управлінні. Проіснувала вона 15 років, до початку російсько-турецької війни 1769 р. Існувала також Головна Січова школа (1754–1768 рр.), яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. У ній вивчали політику, риторіку, математику, географію, астрономію, військову справу. Тому й не дивно, що в одному із січових куренів у 1736 р. з 28 козаків 1 були письменними. За іншими даними, у 1779 р. із 69 козаків, які присягали на вірність уряду, освіту мали 37 [4].

Значимо, що козацьке виховання базувалося на засобах козацької духовності, на народній педагогіці, національних традиціях, звичаях, обрядах, здобутках християнської моралі. Січові школи були покликані задовольнити культурні, духовні, військово-оборонні потреби козаків. Тут вихованці навчалися читання, письма, хорового співу, музики [3].

Напередодні зруйнування Січі на землях Війська Запорозького існувало близько 44 початкових шкіл. За часів кошового Петра Калнишевського існувало три спеціальних і 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрах паланок, слободах, селах. Загальне управління всім школами зосереджувалося у руках кошового отамана. Безпосереднє управління належало начальнику «світської освіти дітей», тобто вибраному на цю посаду запорозькому старшині, якому надавалося звання «військового служителя».

Згодом, того ж 1775 р., оточивши козацьке військо великими силами і вдавшись до хитрощів, Катерина II заарештувала всю січову старшину, Січ розігнала, а Петра Калнишевського ув'язнила у Соловецькому монастирі, де він просидів двадцять сім років. Разом із Січю було ліквідовано і її школу [6].

Значними осередками освіти у містах були братські школи, які засновувались і утримувались братствами – національно-релігійними й громадськими організаціями. У цих навчальних закладах, здебільшого середньої ланки освіти, вивчалися: літературна українська, грецька, польська, латинська мови, граматики, риторика та інші науки.

Перша братська школа з'явилася у Львові в 1586 р. на протидію антиукраїнським єзуїтським школам для підготовки вчителів та священників. У 1615 р. братська школа виникла у Києві. Основу освітнього процесу в ній склали «сім вільних наук»: граматики, поетики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії і музики. Навчання тривало 8 років. У братських школах панувала сувора дисципліна. Очолював школу ректор. Крім того, відповідне братство виділяло двох наглядачів (схолархів), які контролювали роботу вчителів, навчання учнів, розв'язували господарчі проблеми. В цих закладах навчалися діти з різних суспільних станів – міщан, козаків, духовенства і шляхти. Сироти та учні з незаможних родин жили у бурсах (гуртожитках) [6].

У міських братських школах у XVIII ст. рівень викладання був значно вищий, ніж у сільських дяківських. А в невеликих містечках та селах вони не відрізнялися від дяківських. Про рівень міських парафіяльних шкіл на Правобережжі можна судити, наприклад, за візитацією Ковельської соборної церкви (1696 р.), де сказано, що вчитель її школи, який утримувався за рахунок міської громади, викладав вищі науки. Певне уявлення про парафіяльну школу XVIII ст. дає і табель вчителя школи при церкві в м. Дунаївці Г. Татомира (1789 р.), в якого навчалося 22 учні, з них 13 шляхтичів і «простих» – дітей міщан із сусідніх сіл. Більшість учнів – 13 – були греко-католицького віровизнання, 9 – католицького. Вчитель навчав читання по Псалтирю і Часослову, латинської мови, лічби, катехізису, два шляхтичі вчили «руську граматику». Навчалися школярі віком від 8 до 18 років. У кінці року в присутності батьків вони складали іспит, батьки підписували табель успішності. Проте таких шкіл було небагато [4].

Зазначимо, що власні школи на українських землях мали вірменська та єврейська громади [4].

Дещо по-іншому, ніж у межах Наддніпрянської та Правобережної України, розвивалася шкільна справа на західноукраїнських землях. З приходом у Східну Галичину нової влади, яка намагалася проводити ліберальні реформи у краї, умови для розвитку тут національної освіти дещо поліпшилися. Переломним моментом стало створення 1776 р. урядової шкільної комісії, яка прийняла рішення про повернення в шкільництво української мови. Тим не менше, незважаючи на сприяння з боку австрійського уряду, україномовних шкіл у краї було дуже мало і діяли вони переважно у містах, тоді як у селах (на відміну від Центральної України) їх майже не існувало. Освіта для більшості селянських дітей закінчувалась вивченням катехізису й здобуттям навичок письма та лічби. Українською мовою навчали у школі ордену василіан у Бучачі, монастирській школі у Лаврові та заснованій 1775 р. василіанській гімназії у Дрогобичі.

У 1781 р. було видано розпорядження про створення в містах і приміських зонах Східної Галичини тривіальних і головних шкіл німецького типу з чотирма класами, а в селах – парафіяльних шкіл, відкриття яких покладалося на місцеве духовенство. Досить скупими є свідчення джерел про стан початкової освіти на Закарпатті. У другій половині XVIII ст. у більшості сіл регіону існували дяківські школи, де вчили читати, писати слов'янською мовою, рахунку, співу, катехізису. Вчителів для таких шкіл готувала Мукачівська богословська школа, яка була заснована 1774 р., а в 1776 р. переведена до Ужгорода і реорганізована в учительську семінарію. Дуже низьким залишався рівень освіченості населення Північної Буковини. Значна частина міських жителів була неписьменною [4].

Ще з другої половини XVII ст. на Правобережній Україні особливу діяльність розвинув чернечий орден василіан. Василіанські школи виховували молодь у польському національному дусі. Василіанський орден з часу його організації митрополитом Йосифом Руїським також прагнув зосередити освіту у своїх руках. Однією з перших василіанських шкіл була школа у Володимирі. На початку своєї діяльності вона мало чим відрізнялася від елементарних шкіл, але вже близько 1616 р. була реформована за типом єзуїтських колегіумів. Рівень її значно зріс із середини XVIII ст., коли школа одержала привілей від короля Августа III (1746 р.), де василіанам дозволялося утримувати «школи латинські» з викладанням наук про філософію.

Значну кількість василіанських шкіл було відкрито у XVIII ст. Це Бучацька (1721 р.), Шаргородська (1749 р.), Любарська (1758 р.). У 1766 р. Ф. Любомирський організував школу в Умані, королівський привілей якій був наданий в 1768 р. Василіанські школи були також у Львові (1720 р.), Барі (1754 р.). Програма таких шкіл будувалася за зразком єзуїтських колегіумів. Як правило, це були школи двох рівнів – трикласні, в яких вивчалися мови: крім латинської та польської, німецька, інколи – слов'янська (церковнослов'янська), поетика і риторика, та шестикласні, де викладався ще й курс філософії.

Поряд із василіанськими школами світського спрямування існували й монастирські, де готували до постригу ченців, так званих новіціїв. У таких школах вивчали латинську і слов'янську (церковнослов'янську) мови, поетику і риторика. Курс навчання тривав трохи більше року. Далі можна було продовжувати освіту в чернечих школах, де вивчали філософію й теологію. Зокрема, такі школи діяли у монастирях – Львівському св. Юра, Лаврівському, Замостському, Підгорецькому.

З ліквідацією єзуїтського ордену василіани домоглися від уряду Речі Посполитої опіки над частиною єзуїтських шкіл на Правобережній Україні. На українських землях Речі Посполитої діяли також школи, засновані католицьким орденом піарів – у Межиріччі, Холмі, Золочеві, Львові, Дубровиці, Любешеві [4].

Поширеним типом закладів освіти були колегії – середній тип навчального закладу – існували відокремлено, не були пов'язані з якимось офіційним органом управління. Звідси й певна індивідуальність планів роботи, переліку дисциплін, що викладалися. Однак загальний напрям змісту освіти, методики і методів організації навчального процесу вони запозичували від Київської колегії.

Київська колегія організаційно наслідувала структуру європейських вищих навчальних закладів. Однак, на відміну від європейських навчальних закладів, колегія не ділилася на факультети, не надавала випускникам вчених ступенів, курс наук не завжди був постійним, тут існували власні принципи зарахування студентів, утримання викладачів тощо.

З середини XVII ст. в офіційних документах, листуванні сучасників цей вищий навчальний заклад дедалі частіше називають академією, що свідчить про зростання його авторитету як освітнього й культурного центру. Юридичне закріплення статусу академії відбулося вже наприкінці XVII ст.

Києво-Могилянська академія довгий час зберігала свою структуру незмінною, а от зміст навчання, кількість предметів постійно мінялися. Зокрема, про високий рівень викладання і про глибоке опанування вихованцями іноземних мов свідчить той факт, що випускників часто запрошували на службу до державних установ, наукових закладів – Малоросійської колегії, Колегії іноземних справ, Петербурзької Академії наук, інших навчальних закладів [3].

В основі 12-річного курсу навчання Києво-Могилянської колегії знаходилися «сім вільних наук». У 1-3 класах вчили основи латинської мови, граматики, а після 5-го класу спудеї (учні) повинні були вільно володіти латиною аж до складання промов і віршів. У 8-12 класах вивчали богословські науки. Класи філософії включали схоластичну філософію, логіку, фізику, метафізику, етику, математику, географію, основи наук про Землю і космос. Це, по суті, була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії. Тут навчалися діти всіх станів – від аристократів до козаків і селян [6].

У академії зберігалися національні традиції української школи, але навчання здійснювалося латинською мовою, знання якої вважали за ознаки освіченості. Вивчення церковнослов'янської мови давало змогу не переривати зв'язку з писемною спадщиною Київської Русі. Глибоке знання грецької мови сприяло вихованню низки відомих українських елліністів XVII – XVIII ст. Вивчення кожної з цих мов було зумовлене певними суспільними запитами. Так, церковнослов'янську вивчали як мову вітчизняної книжкової спадщини, а також з огляду на її статус сакральної мови українців; грецьку – як мову візантійської культури і християнських богословських джерел; латиною в академії читали курси вищих наук, зокрема філософії, влаштовували диспути, послуговувались у листуванні та при складанні реєстрів бібліотек.

Наприкінці XVIII ст. в академії з'явилися класи домашньої і сільської економіки, а також медичний. Значним є внесок Києво-Могилянської академії у розвиток давньоукраїнської літератури, вивчення теорії поетичного мистецтва, теорії красномовства.

В академії діяла школа графіки, яку представляли Іван Мигура, Михайло Карновський, Григорій Левицький, Іван Щирський. Що стосується архітектури, то хоча спеціального архітектурного класу не було, студенти отримували добрі знання з цього фаху [5].

Значення Київської академії в історії України було велике. За 150 років її існування в ній навчалось близько 25 000 українців. З цієї кількості вийшли тисячі освіченого духовенства та більша частина тієї свідомої інтелігенції, яка протягом XVIII ст. займала урядові посади. Як зазначає відома українська історикиня Н. Полонська-Василенко, переглядаючи біографії видатних людей XVIII ст., рідко можна зустріти людину, що не вчилася в Академії. Київська академія була науковим осередком не тільки в Гетьманщині та Правобережній Україні, її професорів та вихованців з другої половини XVII ст. запрошували до Російської імперії [8].

Генезу розвитку вищої освіти в Україні у XVIII ст. представлено діяльністю колегіумів та відновленням функціонування у другій половині XVIII ст. Львівського університету. На той час надзвичайно впливовим освітнім, науковим та культурним осередком в Україні та Європі, а також елітним вищим навчальним закладом.

У першій половині XVIII ст. розпочалось значне піднесення освіти, оскільки в Чернігові (1700 р.), Харкові (1721 р.), Переяславі (1738 р.) та інших містах було засновано колегіуми за зразком Києво-Могилянської колегії [7]. До прикладу, біля джерел заснування Чернігівського колегіуму стояв видатний церковний, культурний та громадський діяч, письменник, архієпископ Лазар Баранович. Його зусиллями виникли «Чернігівські атени» – літературний гурток, до якого увійшли відомі тогочасні письменники та проповідники Данило Туптало, Іоанікій Галятовський, Лаврентій Крщонович, Іван Велчковський, Іван Орловський та чимало інших. Завдяки Л. Барановичу в місті було засновано друкарню та «латинську школу». Фундатором Чернігівського колегіуму прийнято вважати вихованця Київського колегіуму постриження Києво-Печерської лаври Іоанна Максимовича, який у 1697 р. обіймав чернігівську архієпископську кафедру. Його найближчими діяльними помічниками були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський та Герман Кононович.

Поза тим XVIII ст. характеризується посиленням централізаторської політики царського уряду і, як наслідок, втратою Україною залишків автономії. Поглиблювався процес русифікації освіти і суспільного життя. Школи в Україні поступово втрачають свою національну особливість, продовжуючи якоюсь мірою зберігати етнічну самобутність [4].

У другій половині XVIII ст. одна за одною з'являлися ініціативи створити у Гетьманщині інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих спроб, що стосувалася запровадження університету в Батурині, датована 1760 р. До відкриття Харківського університету питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім разів (з 1764 по 1803 рр.), а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. Цікаво, що голоси про створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х рр. загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперші німецькі тенденції переходу від «докласичного» до «класичного» університету через «модернізований» заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та інакшого сенсу набували «академічні свободи» [10].

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхньої візії інакшого, ніж «латинські школи», навчального закладу, є проект київського університету,

викладений у відповідному пункті складеного 1763 р. і поданого Катерині II 1764 р. клопотання гетьмана К. Розумовського і шляхетства зі старшиною про відновлення старовинних прав [10].

Невдоволення української еліти змістом освіти у 1770–1780-х рр. могло посилюватися ще й у зв'язку з активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та запровадження нової світської шкільної мережі. Висловлюючись за створення інакших освітніх осередків, старшина стверджувала, що «латинські школи» Гетьманщини придатні лише для освіти духовенства [10].

Заангажування козацької еліти питаннями освіти не обмежувалося благими намірами та планами відкривати нові навчальні заклади. Маємо й конкретну та промовисту дію – частково успішну реалізацію власного «просвітницького проекту» у Гетьманщині, починаючи з кінця 1750-х рр. Отже, саме козацька еліта і мала мотивацію прагнути отримувати шкільні знання. Що ж до освіти рядових представників стану, то немає підстав твердити про існування спільних мотивів навчатися. Загалом навіть питання їх письменності залишається невивченим до сьогодні [10].

Починаючи з 1803 р., українська університетська система поступово закріплює за собою освітню орієнтацію як головну. Це значною мірою сприяло девальвації класичної університетської ідеї. На відміну від німецької, англійської, американської моделей, наукові дослідження виявилися поза межами університетів і почали згуртовуватися в дослідницьких інститутах Академії наук та галузевих академіях.

Класичні університети були суто світськими вищими навчальними закладами й забезпечували фахову освіту. Організація навчального процесу в них була майже такою, як і в західноєвропейських університетах, однак, на відміну від останніх, у цих університетах не було богословських факультетів, які готували чиновників, юристів, працівників освіти [7].

Вплив ідей Ренесансу, соціально-економічний розвиток суспільства привели до зміни соціального становища жінки. Зміцнення її правового статусу, підвищення ролі в суспільному виробництві цілком логічно поставили на порядок денний необхідність розширення кола знань, якими вона повинна була оволодіти. Специфіка історичного розвитку українських земель зумовила досить високий, особливо порівняно із сусідніми країнами, статус жінки. На це неодноразово звертали увагу іноземці, які бували в Україні в XVI–XVII ст. (Боплан, Плато Карпіні). Однак до середини XVIII ст. у структурі освіти України не існувало спеціальних навчальних закладів для жінок, хоча нові тенденції в європейській педагогіці не обійшли Україну стороною.

У другій половині XVIII ст. в Україні з'являються приватні закриті навчальні заклади – пансіонати, які утримувалися іноземцями, переважно французами, і призначалися для навчання дівчат з привілейованих станів. Мета пансіонату полягала у підготовці дівчинки до сумлінного виконання майбутніх обов'язків матері та дружини. Приймали до них різних за віком дівчат із заможних родин. Термін навчання становив 4-5 років. Перші два приватні пансіонати для дівчат засновані в 1779 р. у Кременчуці. До початку XIX ст. вони вже існували у Чернігові, Ніжині, Полтаві та Херсоні, а згодом у кожній губернії.

Перші урядові заходи в галузі жіночої освіти розпочато за часів Катерини II. Так, згідно з її указом від 5 травня 1764 р. було засноване Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут), призначене для дворянських дітей. В Україні інститути благородних дівчат починають поширюватися лише з XIX ст. До того часу дівчата з родин козацької старшини здобували освіту в спеціалізованих закладах Росії. Початкову освіту дівчата здобували в нижчих і вищих училищах. До нижчих належали малі народні училища, школи грамоти та однокласні народні училища. Підвищеним типом початкових шкіл були головні та двокласні народні училища [1].

Висновки. Період XVIII ст. – час важливих трансформацій багатьох галузей життя на українських землях. Ці зміни стосувалися й освітнього простору. На зміну схоластичній єзуїтській моделі прийшла модерна світська з цілями та потребами нової епохи. Формування світської освіти на українських землях – тривалий та суперечливий процес. Він відбувався в контексті великих соціально-політичних змін у всій Центрально-Східній Європі.

Особливістю шкіл другої половини XVII–XVIII ст. було те, що кожен їх різновид становив тільки один з шаблів освіти. Прослідковується відсутність спадкоємності від одного типу шкіл до іншого. Вони не становили єдиної системи освіти, практично кожен тип існував окремо. У них не було навчальних планів і програм у сучасному їх розумінні. Зміст навчальних дисциплін визначався тими книгами і підручниками, які повинні були засвоїти учні у певній послідовності.

Поштовхом для зрушень в освітній сфері в Україні у XVIII ст. стало формування системи професійної освіти. Це було пов'язано як з практичними потребами суспільно-політичного та господарського життя Гетьманщини, так і значною мірою з входженням України до складу інших держав.

Окрім того, однією з помітних тенденцій розвитку освітньої справи стала поява низки проєктів щодо заснування в Україні нових навчальних закладів – університетів і перетворення на університети вже існуючих установ. Це зумовлювалося наростаючими в суспільстві потребами у фахівцях з вищою світською освітою.

У XVIII ст. потужним чинником формування єдиного комунікативного простору культури на українських землях стає Києво-Могилянська академія, яка, окрім того, залишалася центром української духовності, осередком витворення української інтелігенції та відповідного культурного середовища, в якому здійснювався постійний обмін думками, книгами, мистецькими здобутками. Цей навчальний

заклад відображав та прискорював переорієнтацію на наукове, раціональне пізнання дійсності, розширював обрій світської культури.

Додатково, великим зрушенням кінця XVIII ст. стала поява жіночої світської освіти: перші приватні заклади та поширення домашньої освіти доповнилися допуском дівчат до навчання в училищах. Однак це був лише початковий етап, жінка не мала шансів реалізуватися в публічній сфері.

Протягом XVIII ст. освітній простір на українських землях зазнав кардинальних змін. Суперечності, закладені під час постановня світської освіти, відобразилися на багатьох сферах життя і на особливостях становлення благодійницьких організацій, наукових установ та емансипаційних рухів, які продовжили свій розвиток у пізніший час.

References

1. Аніщенко О. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. Київ, 2000. 20 с.
Anishchenko, O. (2000). Rozvytok profesiinoi osvity zhinok v Ukraini (druha polovyna XIX- pochatok XX stolittia) [Development of Women's Professional Education in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Candidate's thesis*. Kyiv, Ukraine.
2. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Мюнхен, Нью-Йорк, 1949-52. 1230 с.
Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies. General part]. (1949-52).
3. Історія педагогіки: навчальний посібник для студентів ЗВО / за ред. Л. В. Задорожної-Княгиницької. Херсон: ОЛДІ-ПЛУС. 2020. 364 с.
Istoriia pedahohiky: navchalnyi posibnyk dlia studentiv ZVO [History of pedagogy: a study guide for students of higher education institutions]. (2020). Za red. L. V. Zadorozhnoi-Kniahnytskoi. Kherson, Ukraine: OLDI-PLIUS.
4. Історія української культури. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII-XVIII століть / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка. 2003. 1246 с.
Istoriia ukrainoi kultury. T. 3: Ukrainka kultura druhoi polovyny XVII-XVIII stolit [History of Ukrainian Culture. Volume 3: Ukrainian Culture of the Second Half of the XVII-XVIII Centuries]. (2003) / Hol. red. V.A. Smolii. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
5. Котенко О., Климчук І. Розвиток університетської освіти в Україні: Києво-Могилянська академія. *Історія університетської освіти: виникнення, становлення, розвиток. Студентський історико-педагогічний альманах*. Випуск 2: збірн. наук. праць молодих дослідн. / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. 2013. С. 184–188.
Kotenko, O., Klymchuk, I. (2013). Rozvytok universytetskoï osvity v Ukraini: Kyievo-Mohylianska akademiia [Development of University Education in Ukraine: Kyiv-Mohyla Academy]. *Istoriia universytetskoï osvity: vynyknennia, stanovlennia, rozvytok. Studentskyi istoriko-pedahohichnyi almanakh – History of University Education: Origin, Formation, Development. Student Historical and Pedagogical Almanac*. Vypusk 2: zbirn. nauk. prats molodykh doslidn. / za red. O. Ie. Antonovoi, V.V. Pavlenko, 184–188.
6. Недосєкіна Т. В. Система освіти в Україні у XVI-XVIII століттях. *Козацька спадщина*. 2006. Вип. 3. С. 217–221.
Nedosiekina, T. V. (2006). Systema osvity v Ukraini u XVI-XVIII stolittiakh [The Education System in Ukraine in the 16th-18th centuries]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*. Issue 3, 217–221.
7. Парпан У. Історико-правові особливості розвитку вищої освіти в Україні (XVII–XIX ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. №876 (15). URL: [https:// science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13121/18-25.pdf](https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13121/18-25.pdf) (дата звернення: 21.05.2023).
Parpan, U. (2017). Istoryko-pravovi osoblyvosti rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini (XVII–XIX st.) [Historical and Legal Features of the Development of Higher Education in Ukraine (XVII-XIX centuries)]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. Serii: Yurydychni nauky – *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series «Legal Sciences»*. 876 (15). Retrieved from: <https:// science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13121/18-25.pdf> (data zvernennia: 21.05.2023).
8. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
Polonska-Vasylenko, N. (1995). Istoriia Ukrainy: U 2 t. T. 2. Vid seredy XVII stolittia do 1923 roku [History of Ukraine: In 2 vols. Vol. 2. From the middle of the 17th century to 1923]. Kyiv, Ukraine: Lybid.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
Siropolko, S. (2001). Istoriia osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
10. Яременко М. В. Освітні стратегії козацької еліти. *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.* Київ: Інститут історії України. 2018. Кн. 2. С. 348–389.
Yaremenko, M. V. (2018). Osvitni stratehii kozatskoi elity [Educational Strategies of the Cossack Elite]. *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII-XVIII st. – Ukrainian Hetmanate: Essays on the History of National State Formation of the XVII-XVIII centuries*. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy. Knyha 2.

Solomakha Iryna

ORCID 0009-0007-4827-8027

Candidate of Philosophical Sciences
(Ph.D. in Philosophy), Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Law,
Philosophy and Political Science,

T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine) E-mail: irynsolo@gmail.com

EDUCATION IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT OF UKRAINE IN THE EIGHTEENTH CENTURY

The purpose of the article is to characterize the peculiarities of the formation and development of the educational space in the context of social, political and socio-cultural processes that took place in Ukrainian lands during the 18th century.

Methodology. The methodological basis of the research is historical (comparative, generalization) and sociological (structural analysis) methods. The use of a systemic approach will contribute to the consideration of processes in the educational sphere as a system of interrelated components. In addition, the key methods of this research are the analysis of pedagogical, historical-pedagogical and historical-philosophical articles and monographs.

The scientific novelty consists in conducting a comprehensive study of the process of formation of educational space, determining the role of the state and local communities in the creation of educational institutions, researching educational practices and the role of teachers in the functioning of the education system, characterizing the special significance of the process of university education development in Ukrainian lands in this period, and expanding ideas about socio-cultural processes on the territory of Ukraine in the 18th century.

Conclusions. The period of the XVIII century is a time of important transformations in many spheres of life in Ukrainian lands. These changes also concerned the educational space. The scholastic Jesuit model was replaced by a modern secular model with the goals and needs of a new era. Formation of secular education in Ukrainian lands is a long and controversial process. It took place in the context of major socio-political changes throughout Central and Eastern Europe.

A feature of the schools of the second half of the 17th – 18th centuries was that each of their varieties constituted only one of the stages of education. There is a lack of continuity from one type of school to another. They did not constitute a single system of education, practically each type existed separately. They did not have curricula and programs in their modern sense. The content of academic disciplines was determined by those books and textbooks that students had to learn in a certain sequence.

The impetus for changes in the educational sphere in Ukraine in the 18th century. the formation of the system of professional education began. This was connected both with the practical needs of the socio-political and economic life of the Cossack Hetmanate and, to a large extent, to Ukraine's entry into other states.

In addition, one of the noticeable trends in the development of education was the emergence of a number of projects related to the establishment of new educational institutions – universities in Ukraine and the transformation of already existing institutions into universities. This was due to the growing need for specialists with higher secular education in society.

In the 18th century a powerful factor in the formation of a single communicative space of culture on Ukrainian lands became the Kyiv-Mohyla Academy, which, in addition, remained the center of Ukrainian spirituality, the center of the formation of the Ukrainian intelligentsia and the corresponding cultural environment, in which there was a constant exchange of thoughts, books, and artistic achievements. This educational institution reflected and accelerated the reorientation towards scientific, rational knowledge of reality, expanded the horizons of secular culture.

In addition, a major shift at the end of the 18th century. came the appearance of women's secular education: the first private institutions and the spread of home education were complemented by the admission of girls to study in schools. However, this was only the initial stage, the woman had no chance to realize herself in the public sphere.

During the 18th century the educational space in the Ukrainian lands has undergone drastic changes. The contradictions laid down during the emergence of secular education were reflected in many spheres of life and in the peculiarities of the formation of charitable organizations, scientific institutions and emancipation movements, which continued their development in later times.

Keywords: education, socio-political development, socio-cultural conditions.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2023 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Янченко Т.В.